

A Magyar Nemzeti Helynévtár Programról

1. Kivételes lehetőség előtt áll a magyar helynévkutatás: a Magyar Tudományos Akadémia elnökének döntése alapján akadémiai támogatással megvalósulhat egy átfogó, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő helynévtár. A Magyar Nemzeti Helynévtár Program a nemzeti programok keretében a Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program részeként 2022-ben egy évtizednyi időtartamra tervezett kutatási programként indul útjára.

Az egyes nyelvek helynévtárai lényegében ugyanazt a szerepet töltik be a helynevek körében, mint amit a közszók állományára vonatkozóan a szótárak el látnak: dokumentálják a szókincs egy-egy meghatározott részét, bemutatva a használatukra vonatkozó információk közül a legfontosabb ismereteket. Ezzel pedig lexikális téren elősegítik az egységes nyelvhasználatot, hozzájárulnak a nyelvhasználók név- és szókincsének a bővítéséhez, valamint a név- és szóállomány átörökítéséhez és megőrzéséhez.

2. A nagy terjedelmű egynyelvű szótárak létrehozásának igényét a felvilágosodás tudományos gondolkodása fogalmazta meg legkorábban. A magyar szótár-irodalomban e törekvés első megvalósulásának az 1862 és 1874 között CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS munkájaként hat kötetben megjelent A magyar nyelv szótára (CzF.) tekinthető. E mű elvi alapjait TELEKI JÓZSEFnek, a reformkor egyik legjelentősebb tudósának, az Akadémia első elnökének még a Magyar Tudós Társaság megalapítását megelőzően, 1817-ben született dolgozata rakta le (TELEKI 1821). Írásában TELEKI elsőként vetette fel egy magyar helynévszótár összeállításának a fontosságát. Ennek megvalósítására 1864-ben — éppen a fenti szótár megjelenésének időszakában — PESTY FRIGYES történész akadémikus tett kísérletet. A tervei alapján összegyűjtött igen gazdag, a Magyar Királyság szinte teljes területét reprezentáló helynévkincs azonban kéziratos gyűjtemény maradt csupán, publikussá — paradox módon leginkább roppant adatbősége miatt — nem válhatott.

A magyar nyelvész-társadalom majd egy évszázad múltán vállalkozott ismét egy átfogó nagyszótár elkészítésére: A magyar nyelv értelmező szótárának hét kötete 1959 és 1962 között jelent meg az MTA égisze alatt (ÉrtSz.). A munkálatok egyik irányítója, BÁRCZI GEZA éppen ez idő tájt hívta fel a figyelmet az átfogó földrajzi névtárak összeállításának fontosságára is (1960). E munka nagy

része akadémiai keretben folyt, a megjelent kötetek anyaga azonban Magyarországot területének csak mintegy a felét fedte le, a határon túli magyar nyelvű térségek gyűjteményeinek elkészítését az akkori politikai viszonyok nem tették lehetővé.

Az átfogó értelmező szótárak harmadik generációját képviselő A magyar nyelv nagyszótára (Nszt.) 2006-ban indult útjára. Ennek a szótárnak a szerkesztése — az elődeiétől eltérő módon — nem a hagyományos cédulázós módszerrel történik, hanem digitális adatbázisra támaszkodva. Ennek a technológiai lehetőségnek nem kis szerepe volt abban, hogy egyre határozottabban megfogalmazódhatott — immár harmadik alkalommal — egy teljességre törekvő magyar helynévtár összeállításának az igénye is. Az alábbiakban e folyamat főbb állomásait tekintem át.

3. A számítógép térhódítása a magyar nyelvtudományban az 1960-as években indult el. Kezdetben lexikográfiai munkák — többek között szóvégmutató, illetve gyakorisági szótár (VégSz., GyakSz.) — születtek a számítógép segítségével, majd Debrecenben JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL nyelvtörténeti célú adatbázisokat hoztak létre (lásd elsőként JAKAB–KISS 1978). Számítógépes helynévi adatbázisokról az 1980-as évek végétől vannak ismereteink (vö. HOFFMANN 1989). A digitális kultúrának a helynévkutatásban történő alkalmazását leginkább az motiválta, hogy a helynévállomány a nyelv legnagyobb elemszámú részrendszere. A munkákat előmozdította az a körülmény is, hogy az 1990-es évektől a kiadványok nagy része már nem hagyományos nyomdai eljárással készült, hanem digitális úton: az így megjelent forrásanyagokat pedig viszonylag könnyen adatbázissá lehetett alakítani. A korábban közzétett hatalmas névtárak digitalizálásához azonban sem kellő pénzügyi forrás, sem megfelelő számú munkaerő nem állt rendelkezésre. Ebből a helyzetből egy váratlan körülmény mozdította ki a magyar helynévkutatást.

A Németországban élő germanista dialektológus, Schwing József 2010-ben a debreceni névkutatóknak átadta három dél-dunántúli megye (Baranya, Somogy és Tolna) korábban megjelent helynévköteteinek digitalizált változatát. Ez a nagylelkű felajánlás gyümölcsöző együttműködést indított el, amely hazai és németországi pályázatok támogatását élvezte. A közös munka eredményeképpen 2010-ben létrejöttek a Magyar Digitális Helynévtár (MDH) és a Magyar Névarchívum (MNA) egymást kiegészítő adatbázisai, amelyek egyedi névkeresést és csoportos szűrést tettek lehetővé. A program támogatói közé alapítását követően, 2014-ben belépett a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANySI) is: az MDH és az MNA adatbázisát ezt követően Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH) néven egyesítettük. (Ehhez lásd HOFFMANN–TÓTH 2015, MIKESY 2017, HOFFMANN–TÓTH 2017.) A kísérleti program elsősorban a 20. század második felében megjelent helynévtáraknak a digitális adatbázisba történő beépítésére összpontosította

figyelmét. Ennek a közelmúltban kiadott, de a 21. századra már történeti értékűvé vált helynévanyagnak a feldolgozása önmagában is hatalmas feladatot jelentett, a gyűjtések aktualizálására, terepmunkával történő kiegészítésére, újabb élőnyelvi gyűjtések lefolytatására azonban nem állt rendelkezésre megfelelő forrás.

A MANySI támogatásával azonban lehetőség nyílt egy olyan térségben elvégezni a gyűjtőmunkát, amelyben korábban nem folyt intézményes helynévfeltárás. Ennek eredményeként jelenhetett meg a Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi járás és a Hajdúhadházi járás (HBmHn. 1.) című kötet, amely a helynévtárak új típusát képviseli. Újdonsága az élőnyelvi gyűjtés kiszélesítése nagy számú adatközlő bevonásával és a történeti forrásadatok minél nagyobb teljességre törekvő közreadása. A szótárszerűen megszerkesztett névkinccset gazdag ismeretanyag egészíti ki a név keletkezéséről és történetéről, valamint az általa jelölt helyről. Mindezt bőséges képanyag illusztrálja a korábbiaknál jóval bővebb, szakszerű településtörténeti fejezetekkel együtt. A helyneveket megjelenítő térkép látványos helynévatlasként készült el. A könyvet a debreceni névkutatók egy tervezett kutatási program mintakötetének is szánták egyúttal.

A helynévi adatbázisok kialakítására irányuló törekvéseknek némileg eltérő útja valósult meg az ELTE névkutató műhelyében. A digitalizáló munka itt voltaképpen Szabó T. Attila Erdélyben összegyűjtött hatalmas cédulaanyagának kiadásával indult meg, elsősorban HAJDÚ MIHÁLY érdeméből. Az Erdélyi helynévtörténeti adattár (EHA) ugyan csak nyomtatott formában jelent meg, anyaga nem került fel a világhálóra, de a könyvek digitális előállítására lehetővé tette, hogy rövidesen adatbázis is készüljön anévtárból. Ezt a munkát BÁRTH M. JÁNOS végezte el: az EHA jól használható, egyszerű keresőfelülettel teszi elérhetővé a benne megtalálható 350.000 adatot. (Az adatbázisról lásd BÁRTH M. 2011.)

Egy nagyszabású helynévfeltáró program létrehozásához a szakemberek széles körű együttműködésére is szükség van. Ez a gondolat a síkfőkúti Helynévtörténeti szemináriumok éves találkozóin formálódott ki leginkább, és a 2010-es évek közepére lényegében minden hazai és határon túli helynévkutató szakember és műhely kinyilvánította részvételi szándékát egy átfogó helynévtár létrehozásában. Ezekben az években pályázatok sora készült el, amelyeket — a program volumene és tervezett időtartama miatt — a szokásos tudományos pályázati keretekben az ottani korlátok miatt nem lehetett benyújtani. A különböző állami szervek és a hozzájuk kapcsolódó alapítványok elé terjesztett elképzelések azonban nem kaptak támogatást. Ebben a helyzetben teremtett új lehetőséget a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti programja, amely a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokat is fontos irányvonalként határozta meg.

4. A helynévfeltáró munka fontossága annak a körülménynek a belátásán alapul, hogy a magyar helynévkinccs a magyar nyelv részeként hatalmas nyelvi-kulturális érték, amelynek jó része sok évszázados szellemi örökségünk. A helynevek

nemcsak a mindenkori nyelvhasználatnak a nélkülözhetetlen elemei, hanem a fentiekből következően a történeti érdeklődésű tudományok egész sora számára bírnak nagy forrásértékkel, amit különösen hangsúlyossá tesz az a tény, hogy a magyar írásbeliség első századaiból csakis tulajdonnevek maradtak ránk nyelvi örökségül.

Ezért a Magyar Nemzeti Helynévtár létrehozása a magyar nyelv teljes körű feltárásának és kiművelésének, továbbá a magyar szellemi örökség megismerésének és fenntartásának érdekében kulcsfontosságú feladat. A munka elvégzését a 21. század elején több tényező is elengedhetetlenül fontossá tette.

Ezek közül első helyen említendő a magyar nyelv területi és létszámbeli visszaszorulása a határon túli, magyarok lakta régióban. Ez a folyamat bizonyos térségekben az utóbbi időben az ott élő magyarságot sújtó politikai döntések következtében felgyorsult. Egyes térségekben a helynévgyűjtés tehát nyelvi-kulturális leletmentésnek tekinthető, másutt pedig az egyre gyengülő lokális identitástudat megerősítését szolgálhatja ez a munka. Tudományos szempontból kiemelendő az a körülmény is, hogy a helynevek lokális kötöttségüknél fogva minden más nyelvi elemnél pontosabban jelzik, adott időben mely nyelv vagy nyelvek vannak használatban valamely térségben. Egy történeti helynévadatokat is tartalmazó helynévtár ebből adódóan minden más forrásnál pontosabb képet ad a magyar nyelv térbeli kiterjedtségének időbeli változásairól. A fenti körülmények miatt a határon túli térségekben folytatott helynévfeltáró munka a Magyar Nemzeti Helynévtár Program kitüntetett fókuszterülete.

A program időszerűségét és halaszthatatlan voltát indokolja emellett a korunkban lezajló társadalmi modernizációs folyamat is, amelynek — a helyneveket is érintő — fontos vetülete az egyre jobban erősödő globalizáció. Az életmód gyökeres megváltozása magával hozza az ember térhasználatának, a térrel való kapcsolatának a módosulását, amely nagy mértékben érinti a helynevek használatát is. Az egyén szemhatárának lokális értelemben vett kitágulása együtt jár az általa ismert helyek felületesebb ismeretével is, ami lokális kötődésének a gyengülését eredményezi. A használatból ily módon kieső helynévkincsnek és az általa hordozott történeti-kulturális emlékeknek a megőrzése fontos értékmentő feladat, ami megteremti a lehetőségét annak is, hogy ezek az ismeretek visszavezethetővé váljanak a mindennapi nyelvhasználatba.

E kettős célrendszer szolgálata érdekében a Magyar Nemzeti Helynévtárat úgy kell megvalósítani, hogy megfeleljen mind a tudományos hasznosítás, mind pedig a szűkebb és gyakorlati értelemben vett társadalmi hasznosság igényének is. A helynévtár egyfelől online digitális adatbázisként jön létre, amely a névhasználat természetes egységeinek, az egyes településeknek a névanyagával folyamatosan bővül. Az adatbázis a nevekre és az általuk jelölt helyekre vonatkozó aktuális és történeti információk mellett nyelvi elemzési szempontokat és térinformatikai

komponenst is tartalmaz. A helynévkincs könyvként történő megjelentetése is kívánatos, amely szótári formában, közérthető, olvasmányos módon, összefüggő térségekben, települések szerinti elrendezésben teszi közzé a helyneveket.

6. A Magyar Nemzeti Helynévtárnak szigorú tudományos követelményeknek kell megfelelnie. Ezt mindenekelőtt a programban résztvevők megfelelő szakmai felkészültsége garantálhatja: e feltétel biztosítása kulcsfontosságú, bár nem könnyen megoldható feladat. Elsősorban az élőnyelvi helynévkincs feltárásának roppant időigényességét kell kiemelni ebben a tekintetben: a gyűjtőknek települések ezrein adatközlők tízezeivel kell interjúkat készíteniük, és ezek anyagát feldolgozniuk. De hatalmas időigénye van a nyomtatott és kézíratos források feldolgozásának is, még ha csak a legfontosabbakat kívánjuk is bevonni ezek közül a gyűjtés körébe. A névkutató szakemberek e munka elvégzésére önmagukban — akár az érintkező szakmák (levéltárosok, történészek, néprajzkutatók stb.) képviselőinek bevonásával is — hosszú évtizedek alatt sem lennének képesek.

A program ezért a fentiek mellett azoknak a szakembereknek a munkájára is támaszkodni kíván, akik megfelelő szakmai alapokkal rendelkezve speciális képzéssel elsajátíthatják a helynévgyűjtő és -feldolgozó munka legfontosabb ismereteit, és ennek alapján szakmailag megbízható és egységes gyűjteményeket képesek létrehozni. A képzésbe elsősorban magyar szakos egyetemi hallgatókat szeretnénk bevonni, akik főleg egyetemi kurzusok keretében szerezhetik meg a szükséges tudást. De számítunk emellett a már pályán lévő szakemberekre is, akik számára online kurzusokat kívánunk szervezni. Az egységes tudásanyag kialakításában fontos szerepet szánunk a program kezdeti szakaszában elkészítendő online tananyagoknak. A képzés fontos részének tartjuk terepgyakorlatok és kutatótáborok szervezését is, ahol a megszerzett ismeretek gyakorlati alkalmazásának elsajátítása áll a középpontban.

A fentiekből következően a Magyar Nemzeti Helynévtár Program bázisintézményei a magyarságtudományi tárgyakat oktató Kárpát-medencei egyetemek lehetnek, elsősorban is ezek magyar nyelvészeti tanszékei. Az itt dolgozó kollégák szakmai irányítása és felügyelete alatt folyhat az egyes intézmények térségében a munka, amelyet a Debreceni Egyetem névkutató műhelyének szakemberei fognak össze. E kutatóhálózatot a programba bekapcsolódó tudományos intézmények: egyesületek, levéltárak, múzeumok stb. egészíthetik ki speciális feladatok ellátásával. A gyűjtő- és feldolgozó munka eredményei szigorú szakmai ellenőrzést követően válhatnak publikussá.

7. Őszintén reméljük, hogy Magyar Nemzeti Helynévtár Program sikeres megvalósulása számos tudományterület számára ad majd új impulzusokat, és kutatói generációk számára biztosít megbízható, sokoldalúan felhasználható forrásanyagot. Mindemellett pedig a program hozzájárul a magyar helynévkincsnek mint nyelvi-kulturális értéknek a megmentéséhez és ezáltal a magyar névkultúra gazdagításához is.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1960. Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: PAIS DEZSŐ–MIKESY SÁNDOR szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 5–16.
- BÁRTH M. JÁNOS 2011. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtésének informatizálási munkálatairól. In: BÁRTH M. JÁNOS–VARGHA FRUZZINA SÁRA szerk. *Hangok – helyek. Tanulmányok dialektológiai adattárak és helynévtárak számítógépes feldolgozásáról.* Budapest, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 11–33.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára I–VI.* Pest [később] Budapest.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. *A magyar nyelv értelmező szótára I–7.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1959–1962.
- GyakSz. = FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára. 1965–1977.* Szerk.. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1989.
- HBmHn. 1. = BÁBA BARBARA szerk. 2015. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő 37:* 195–202.
- HOFFMANN–TÓTH VALÉRIA 2017. Mi is a Magyar Nemzeti Helynévtár célja és feladata? *Névtani Értesítő 39:* 169–182.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen.
- MIKESY GÁBOR 2017. A Magyar Nemzeti Helynévtárról. A koncepció és a megvalósulás problémái. *Névtani Értesítő 39:* 155–167.
- Nszt. = ITTZÉS NÓRA főszerk. 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára. I–.* Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- TELEKI JÓZSEF 1821. Egy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendelése, készítése módja. In: *Jutalom feleletek a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* Pest. Kiadta Horvát István.
- VégSz. = PAPP FERENC szerk. 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

On the Hungarian National Toponym Registry

The paper introduces the key antecedents of the Hungarian National Toponym Registry Program supported by the Hungarian Academy of Sciences and presents the main motivations behind the research project and its chief objectives. The prehistory of a comprehensive Hungarian toponym registry goes back to the dictionaries presenting the corpus of common nouns. In the second half of the 19th century, at the time of the creation of the Dictionary of the Hungarian language

(A magyar nyelv szótára, CzF.), it was Frigyes Pesty who first organized comprehensive toponym collection activities in 1864. In the middle of the 20th century, the publication of the Explanatory dictionary of the Hungarian language (*A magyar nyelv értelmező szótára, ÉrtSz.*) coincided with the second major toponym collection project. It was also due to their inefficacy, however, that at the time of the publication of the Comprehensive dictionary of the Hungarian language (*A magyar nyelv nagy szótára, Nszt.*) those aspirations also appeared that focused on the creation of digital toponym registries that culminated in the plan for the Hungarian National Toponym Registry. This work was carried out in the toponymist workshops of the University of Debrecen and Eötvös Loránd University but practically all toponym scholars have joined the program both from Hungary and the trans-border regions.

The fact that this program needs to be carried out now is made even clearer by two circumstances. First, the population decrease of Hungarians outside Hungary and the continuous shrinking of the Hungarian language area. Second, the processes of social modernization that significantly modify the ways people use space and thus also affect toponym awareness. Under these circumstances, the collection of toponyms still used today may also be considered as a way of saving linguistic and cultural records and heritage. The toponym registry also containing historical toponyms provides unparalleled resources for a host of academic disciplines while also enriching Hungarian toponym culture.

In line with strict professional requirements, the Hungarian National Toponym Registry is created as a digital database but the material included in it will also be published in print form. Due to the magnitude of the work, hundreds of experts participate in it. The academic basis of the program is provided by universities of the Carpathian Basin offering programs in Hungarian Studies where special activities are offered primarily for Hungarian majors, also supported by online educational materials. The Hungarian National Toponym Registry is an exceptional opportunity for Hungarian toponomastics for the creation of a comprehensive toponym registry covering the entire Hungarian language area and representing both contemporary and historical name usage.

